

KƏRİMOV ZƏFƏR
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun elmi işçisi
E-Mail: hacihasanov@mail.ru

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ TƏŞKİLATLARIN VƏ SİYASİ PARTİYALARIN FƏALİYƏTİNDƏ MƏTBUATIN ROLU

Aşar sözlər: mətbuat, XX əsrin əvvəllərində, partiya və təşkilatlar, Şimali Azərbaycan, milli azadlıq, qəzet və jurnallar, nəşr, fəaliyyət.

Ключевые слова: пресса, в начале XX века, организации и партии, Северный Азербайджан, национальная свобода, газеты и журналы, печат, деятельность.

Key words: press, the beginning of XX century, organizations and parties, North Azerbaijan, national liberation, newspaper and magazines, activities.

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda mütləqiyyət rejim şəraiti hökm sürsə də, əsrin ilk onilliyindən başlayaraq ölkənin ictimai-siyasi həyatında demokratikləşmə prosesi genişlənməyə doğru gedirdi. Azərbaycanlıların və burada yaşayan digər xalqların yaratdıqları siyasi təşkilatlar sosial təbəqələrin maraqlarını ifadə etməyə, cəmiyyətin əsrlər boyu inam tərzini, eləcə də dünyagörüşünü mühüm şəkildə dəyişməyə başlamışdı. Çar sensurasının və dövlət nəzarətinin zəifləməsindən istifadə edən Azərbaycan ziyalıları, bu illərdə müxtəlif maarifçi-mədəni və xeyriyyə cəmiyyətləri yaratmağa başladılar.

Araşdırmağa çalışdığımız mövzuya Sovetlər Birliyi dövründə tamamilə fərqli bir münasibət mövcud olmuş və o dövrün ideologiyasına uyğun şəkildə işlənmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının aparıcı simaları M.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov, F.Xoyski, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Y.Çəmənəmli, Ü.Hacıbəyli və b. bu kimi görkəmli qələm sahiblərinin fəaliyyəti uzun illər xalqdan gizli saxlanmış, onlar ictimaiyyətə zərərli burjua nümayəndələri kimi təqdim olunmuşdur.

Lakin bununla belə Azərbaycan jurnalistikasının formalaşması dövrü olan XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda nəşr olunmuş qəzet və jurnalların fəaliyyətinin obyektiv araşdırılması, xüsusən də o dövrdə yeni yaranmış siyasi partiya və təşkilatların rolunun gücləndirilməsində mətbuatın əvəzsiz xidmətlərinin hərtərəfli tədqiqinə bu gün bir ehtiyac vardır.

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda ictimai təşkilatların və siyasi partiyaların yaradılması və fəaliyyəti sayəsində demokratik mətbuatın həqiqətən mühüm rolu var idi. Müxtəlif siyasi yönlü partiya və təşkilatlara aid mətbuat orqanları mənsub olduğu siyasi qurumun məqsəd və məramını ictimaiyyətə açıqlayır və çarizmin yürütdüyü antimilli siyasətə qarşı mübarizə aparmaq üçün, həmin qurumların sosial dayaqlarını gücləndirməyə çalışırdılar. Azərbaycanda o illərdə 63 müxtəlif dövrü nəşrlər dərc olunur və ana dilində kitabların sayı artırdı (1, s.17).

O dövrdə fəaliyyət göstərən partiya və təşkilatlar siyasi istiqamətinə görə bir neçə qrupa bölünürdü. Buraya əsasən milli yönlü, liberal yönlü və bolşevik yönlü partiya və təşkilatlar daxil idi.

Liberal yönlü partiyalara “Müsəlman konstitusiyacı partiyası” (“İttifaqi-Müslimin”) aid idi. “İttifaqi-Müslimin” Rusiya müsəlmanlarını birləşdirməyi və beynəlxalq imperializmə qarşı vahid cəbhədə çıxış etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu (2, № 16). Onlar Ы Дювлят Думасында тямсил олунмаг цццн сийаси мцбаризя апарыр вя шюбляляринин сайыны артырырдылар.

Müsəlman konstitusiyacı partiyasının (“İttifaqi-Müslimin”) Azərbaycanın şəhərlərindəki fəaliyyəti məsələsinə diqqəti yönəldən tədqiqatçı alim t.e.d. İ.S.Bağirova göstərir ki, ölkədə bu partiyanın şöbələrinin sayı çox olsa da azərbaycanlı seçicilər bitərəflərin siyahısında olanlara səs vermədilər və 1906-ы ил 16 mayda Yelizavetpolda, 31 mayda isə Bakı quberniyasında qələbə

qazandılar (3, s.148). Ə. Topçubaşovdan başqa I Dumaya Bakı quberniyasından Petrovsk kənd təsərrüfatı akademiyasını bitirmiş, Avropanın 5 dilində danışa bilən, kommersant M. T. Əliyev və məktəb müəllimi və tərcüməçi A.Muradxanov seçildi (4, s.129,135).

“İttifaqı-Müslimin” partiyasının yaradıcılarından biri olan görkəmli ictimai xadim, hüquqşünas və publisist Əlimərdanbəy Topçubaşov (1865-1934) məqalələrinin bir çoxunda Azərbaycan ictimaiyyətinin bütün təbəqələrinə inamla bildirirdi ki, Qafqazda idarəçilik sistemini tamamilə dəyişməli və hər şeydən əvvəl “Qafqaz diyarı sakinlərinin yaşayış hüququ bütün Rusiya əhalisi ilə bərabər olmalıdır” (5, 1905, 3 mart).

Qafqaz canişini qraf İ.İ.Voronsov-Daşkov Qafqazda özünüidarəetmə sisteminin yaradılmasına köməklik göstərəcəyinə vəd versə də, bu məsələnin həlli ləngiyirdi. Bu işin sürətlənməsi və müsbət həll olunması üçün, Azərbaycanın görkəmli ictimai liberal yönlü ziyalıları fəal şəkildə pətişiya (müştərək, kollektiv ərizə-Z.K.) kompaniyasına başladılar. “Zaqafqaziyanın etibarlı müsəlman əhalisi adından” yazılmış ilk belə ərizələr 1905-ci ilin aprelində Ə.Topçubaşov və Nazirlər Kabineti tərəfindən təqdim olunmuşdu (6, s.54). Ərizələrin altında Ə.Ağaoğlunun, M.Vəkilovun, Ş.Abdullayevin, A.Ziyadxanovun, Q.B.Zülqədərovun və b. imzaları vardı (6, s.54).

Canişin İ.İ.Voronsov-Daşkovun ana dilində məktəblərin açılmasına, qəzet və jurnalların nəşrinə qoyulmuş bəzi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması ilə bağlı göstərişindən sonra, Ə.Ağaoğlu və Ə.Hüseynzadənin redaktorluğu altında “Həyat” qəzetinin, bir qədər sonra isə 1906-1907-ci illərdə “İrşad” qəzeti və “Füyuzat” jurnalının nəşrinə icazə alınmışdı (7, s.616). Bu mətbuat orqanlarında və eləcə də “Kaspi” qəzeti səhifələrində Şimali Azərbaycan ictimai fikrinin bütün istiqamətləri, o cümlədən müsəlmanların hüquqlarının müdafiəsi məsələsi kifayət qədər aydın və cəsarətli çıxışlarla öz əksini tapırdı. Onların bir çoxu demokratik konstitusiyaçı partiyasının proqramına yaxın olan müsəlmanların dünyagörüşünü ifadə etməyə və ehtiyaclarını qabartmağa çalışırdı. Ə.Topçubaşov özünün “Partiyalar” başlıqlı məqaləsində bütün partiya və hərəkatların yenidən təşkil olunaraq “vətəndaş və siyasi azadlıq partiyası” ətrafında birləşməsinə çağırır və parlamentarizmi 17 oktyabr Manifestinin əsasında həyata keçirilməsini məqsəddəuyğun sayırdı (5, 1905, 28 noyabr). Kadetlərin proqramını ətraflı ifadə edən Ə.Topçubaşov, xüsusilə yerli muxtariyyətin təqdim olunması bəndinə diqqət ayırır və дума iclaslarında nümayəndələrin iştirak etmək hüququnun həyata keçirilməsinə çalışaraq, Rusiyada yenidənqurmanın təməlini federativ əsaslarda görürdü (5, 1905, 28 noyabr).

Bakı kadetlərinin milli məsələ haqqında mükəllimləri qəzet səhifələrində də öz əksini tapırdı. Onların nəşr etdirdikləri qəzetlər əsasən bunlar idi: “Baku” (1902-1918), “Bakinskije izvestiya” (1902-1907), “Bakinskaya nedelya” (1907), “Kavkazskaya reç”. Partiyanın sağ qanadını ifadə edən B.Qrivsovun “Sosial-demokratiya və muxtariyyət ucqarı” (8, 1906, 18 mart) məqaləsi “Baku” qəzetində dərc olunmuşdu. Məqalədə sosial-demokratların xalqların təyini müqəddərat hüququ uğursuzluğunu və onun taktiki cəhətdən qəbul olunmasının heç də düzgün olmadığını göstərən müəllif, Qafqazın idarə olunmasının iki mümkün variantından söz açır. O, birinci variantda göstərirdi ki, Rusiyanın Qafqazda geniş monarxiyalı özünüidarəetmə konstitusiyası tətbiq olunmalıdır. Qafqaz xalqlarının müstəqil qanunvericilik hüququ olmasa da belə, ümumi parlamentdə müəyyən hüquqa malik nümayəndəliyi olmalıdır ki, bütün qanunların qəbulunda iştirak edə bilsin.

Müəllif ikinci variantda Qafqazın Şimali Amerika İttifaqı və ya İsveçrə kimi nə isə ayrıca bir ştat hüququnu (3, s.131) təmsil etməsini, geniş federasiyanın bərabərhüquqlu üzvü kimi qanunvericilik təşəbbüsü səlahiyyətlərinə malik, özünün parlamenti, pul vahidi, gömrüyü və s. olmasını istəyirdi.

Liberal yönlü partiya və təşkilatların fəaliyyəti ilə bağlı yazılara “Kaspi” və “Tazə həyat” qəzetlərinin səhifələrində də rast gəlirik.

Öz radikallığı və sərt mübarizə üsulları ilə seçilən bolşevik yönlü partiya və təşkilatlar isə Azərbaycan xalqının gələcək inkişafını yalnız bolşevik Rusiyası ilə birləşməsində görür və öz müqəddəratını təyin etməyə çalışan xalqların suveren hüquqlarına qarşı siyasət yürüdərək məqsədlərinə çatmaq üçün hər bir vasitədən istifadə edirdilər. Bu məsələlərdə bolşevik mətbuatı xüsusi fəallıq göstərirdi.

Bolşevik mətbuatı antimilliy siyasəti var gücü ilə dəstəkləyir, onu şüurlara yeritmək üçün bütün qüvvəsini əsirgəməzdi.

XX əsrin birinci onilliyindən başlayaraq Şimali Azərbaycanda bolşeviklərin ideoloji təbliğat maşınıni təşkil edən çoxlu sayda mətbuat orqanı dərc olunurdu. Hələ 1904-1907-ci illərdə Bakıda Azərbaycan dilində bir neçə qəzet- “Hümmət” (1904-1905), “Dəvət-Qoç” (1906), “Təkamül” (1906-1907) və başqaları nəşr edilmişdir. Bu qəzetlərin nəşrində bolşevik hümmətçilər gərgin fəaliyyət göstərirdilər. 1907-ci il avqustun 22-də (sentyabrın 4-də) Bakıda Azərbaycan dilində “Yoldaş” adlı leqal qəzet nəşr olunmağa başladı. Qəzetə tanınmış hümmətçi Əsədulla Axundov redaktorluq edirdi. Qəzetin cəmi 3 nömrəsi çıxmış, 1907-ci ilin sentyabrında bu mətbuat orqanı çar hökumətinin müvafiq orqanları tərəfindən bağlanmışdı.

“Yoldaş” qəzeti hələ ilk nömrəsində özünü “cəmaət tərəfdarı” adlandırmışdı. Qəzet yazırdı: “xalq tərəfdarı olan qəzetə bir aydan artıq davam edə bilmir... Qəzetənin gəlirindən artıq cərimə kəsilir və yainki, mühərrirləri həbs edilir. Cümlə Rusiya mətbuatı üçün ümum olan bu dərddə müsəlman mətbuatı (qəzet özünü işarə edir –Z.K.) şərik olub” (9, № 1).

Şimali Azərbaycanda marksizm tərəfdarları mətbuatda çıxış edərək fəhlələri başa salırdılar ki, daşnakların və başqa burjua millətçilərinin həmkarlar ittifaqlarını milliyət üzrə təşkil etmək tələbi çox zərərliyə. “Doğrudan da milliyətə ayrılmaqdan zərərdən başqa heç bir şey görmək olmaz. Milliyətə ayrılmaq fəhlələri bir-birindən ayırır, birlikdə görülən iş zərər vurur. Buna görə də bütün millətlərdən olan fəhlələrə lazımdır ki, ümumi fəhlə işi xatirəsi üçün bir olan ümumi ittifaqa girsinlər” (9, № 1).

Azərbaycanda marksizm təlimi ilə silahlanmış bolşeviklər, milli xalq birliyinə və yaranacaq xalq cümhuriyyətinin kütlələrə verəcəyi azadlıq və demokratiyaya inana bilmir, çıxış yolunu yalnız Rusiya proletariatu ilə birləşərək ittifaq yaratmaqda görürdülər.

Azərbaycan bolşeviklərinin buraxdıqları qəzet, jurnal və intibahnamələr Bakı proletariatının inqilabi şüurunun artmasında müəyyən rol oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakıda fəaliyyət göstərən inqilabi təşkilatlar Rusiyanın bir çox bolşevik təşkilatları ilə əlaqə saxlayır, Azərbaycanda nəşr olunan qəzet, jurnal və başqa ədəbiyyat onlara göndərilirdi. Hətta bolşevik qəzeti “Bakinski raboçi”nin RSDFP-nin Cenevrədə olan kitabxanasına da göndərilməsi nizama salınmışdı. 1908-ci ilin axırlarında “Bakinski raboçi” qəzeti redaksiyası Cenevrəyə yazdığı məktubunda qəzetin bir neçə nömrəsini kitabxanaya yolladığını xəbər verir və gələcəkdə də öz... orqanını müntəzəm surətdə göndərəcəyini” vəd edirdi (10, № 9. s.69).

1917-ci il Fevral burjua demokratik inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda bolşevik mətbuatı fəaliyyətini xeyli genişləndirmişdi. Bu qəzetlərdən “Hümmət” (1917-1918), “Zəhmət sədasi” (1917-1918), “Azərbaycan fəqərəsi” (1919-1920), “Al bayraq” (1920), “Bakı fəhlə konfransının xəbəri” (1919), “Doğru yol” (1919-1920), “Yeni həyat” (1918), “Kommunist” (1919-1920), “Gənc işçi” (1919), “Oktyabr inqilabı” (1919), jurnallardan “El həyatı” (1918), “Yoldaş” (1920), “Məşəl” (1919-1920), “Beyrəqi-ədalət” (1917), “Qurtuluş yolu” (1920), “Məktəb” (1911-1920) və başqaları bolşeviklərin mövqeyini fəal şəkildə müdafiə edirdilər.

Onların ən nüfuzlu mətbu orqanı olan “Hümmət” (1917-1918) dövrün siyasi proseslərinə münasibətini əsasən Nəriman Nərimanovun dili ilə bildirirdi. O, Azərbaycanda milli hökumətin gələcəyinə inanmır və onun rəhbərlərini bolşevik Rusiyasına qarşı tutduğu mövqeyə görə günahlandıraraq ittiham edirdi.

Bolşevik mətbuatı əsasən cəmiyyətdə sinfi bərabərsizliyi aradan qaldırmağa, fəhlə və kəndlilərin sarsılmaz birliyini təmin edərək onları hakimiyyətə gətirməyə çalışırdı. Hər bir xalqın öz müstəqil, suveren dövlətini yaratmaq, milli ideologiyasını inkişaf etdirmək arzusuna isə onlar, demək olar əhəmiyyət vermir, marksizm təlimini cəmiyyətə zorla təlqin edirdilər. 1919-cu il aprelin 7-15-də Bakıda Zaqafqaziya, Dağıstan və Zakaspi Həmkarlar İttifaqlarının qurultayında çıxış edən Ruhulla Axundov (1897-1938) deyirdi: “Keçmiş səhvləri təkrar etməmək üçün menşeviklərin və eserlərin arxasınca getməmək...” “Qırmızı Moskva ilə yanaşı getmək lazımdır” (11, 1919, 9 aprel).

Bolşeviklərin fəaliyyətində diqqəti cəlb edən yeganə müsbət cəhət yəqin ki, onların Rusiyada çar istibdadına qarşı sonadək apardığı qətiyyətli mübarizə sayıla bilər. Çünki bolşeviklərin çoxtərəfli mübarizəsi 1917-ci ilin fevral-martında Rusiya imperiyasında çar rejiminin mövcudluğuna birdəfəlik son qoyulmasında böyük rol oynamışdı.

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının güclənməsinə və xalqın öz müqəddəratını həll etməsi işinə çalışan və ona güclü dəstək verən əsas siyasi qüvvə, şübhəsiz milli yönlü partiya və təşkilatların fəaliyyəti idi. Milli ruhlu partiya və təşkilatların nümayəndələri daha çox xalqa arxalanır və vətəndaşların suveren hüquqlarının qorunması, ölkənin azad və demokratik yolla inkişaf etdirilməsinə çalışırdılar. Liberal və bolşevik yönlü partiyalardan fərqli olaraq onlar, “beynəlmilçilik” pərdəsi altında antimilli avantürist siyasət yürütmür və xalqın əleyhinə olan heç bir məsələdə iştirak etmirdilər.

1904-cü il rus-yapon müharibəsində çar Rusiyası məğlubiyyətə uğradığından, 1905-ci ildə ölkə ərazisində siyasi mübarizə güclənərək sosial partlayışa səbəb oldu. Bu il Azərbaycan cəmiyyətinin də həyatında dönüş anı kimi tarixə düşdü. Ölkədə baş verən inqilabi hadisələr erməni-azərbaycanlı toqquşmalarını daha da kəskinləşdirir və regionda milli-azadlıq hərəkatını gücləndirirdi. Bütün bunlarla yanaşı kütlələrin inqilabi çıxışları, cəmiyyətin hər bir eybəcərliyini üzə çıxarır, mətbuatın inkişafına güclü təkan verərək, partiya və siyasi cərəyanların formalaşmasına səbəb olurdu.

1905-ci ildə Azərbaycanın siyasi səhnəsində ümumrusiya siyasi təşkilatının heç bir şöbəsinə aid olmayan müstəqil bir partiya meydana çıxdı. Azərbaycanın sosial-federalistlərinə aid olan bu partiyanın adı “Qeyrət” adlandırılmışdı.

XX əsrin əvvəllərində milli-azadlıq hərəkatının yaranma mərkəzi Gəncə şəhəri (o vaxtkı Yelizavetpol) oldu ki, bu da ilk növbədə şəhər əhalisi içərisində milli ruhlu ziyalıların çox olması və onların əksəriyyətinin Rusiya və Avropa ölkələrində mükəmməl ali təhsil alması ilə bağlı idi.

Gürcü federalistləri ilə sıx əlaqə saxlayan Azərbaycan ziyalıları bir çox məsələlərdə orta q fikrə gəlir və Qafqazı dövlətlərin Rusiya ilə federasiya münasibətlərində birgə mövqedən çıxış edirdilər. Gürcü federalistlər partiyasının özünün Bakı şöbəsi vardı (5, 1906, 9 iyul). Türk sosial-federalistlər komitəsi ilk azərbaycanlı təşkilat kimi Rusiyada federativ muxtarıyyət qurmaq ideyasını irəli sürmüşdü. Üzə çıxan sənədlər təxmin etməyə əsas verir ki, 1905-ci ildə məhz bu komitənin əsasında Yelizavetpolda “Qeyrət” partiyası formalaşdı (6, s.71).

Azərbaycanın milli partiyaları içərisində özünəməxsus yeri olan digər bir partiya “Difai” partiyası 1906-cı ildə yarandı. Bakıda və Azərbaycanın bir çox qəzalarında dinamik fəaliyyət göstərən bu partiyanın xalq arasında böyük dəstəyi vardı. “Difai”nin yaradılmasında başlıca məqsəd, erməni terrorçularına qarşı müqavimət göstərmək üçün, güclü döyüş qabiliyyətinə malik müsəlman təşkilatının yaradılması idi.

1906-cı ilin 20 fevralından 6 marta kimi Tiflisdə canişin İ.İ.Voronsov-Daşkovun rəhbərliyi altında keçirilən erməni-azərbaycanlı barışdırıcı qurultayında iştirak edən Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimləri – Ə.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu, İ.Ziyadxanov, İ.Hacıyev, Q.Qarabəyov hər şeydən əvvəl başda “Daşnaksütyun” olmaqla erməni təşkilatlarını qırğın və iğtişası alovlandırmaqda günahlandırır, çar hökuməti isə onların silahlanmasına barmaqarası baxırdı.

1906-cı ilin yaz, yay və qışında Şuşada və bütövlükdə Qarabağda, Naxçıvan və İrəvanda ardıcıl olaraq qanlı hadisələr baş verdi. Əsasən ən az müdafiə olunan azərbaycanlı əhali zərər çəkmişdi.

“Kaspi” qəzeti 1905-ci il erməni azərbaycanlı münafişəsinə geniş yer ayırır və erməni millətçi separatizminin tərribatçı əməllərini ictimaiyyətə çatdırırdı. Bu məsələ ilə bağlı qəzet, Qafqaz canişini qraf İ.İ.Voronsov-Daşkovun *Парисская печать олуна* “Journal” *мятбу органынын* əməkdaşına verdiyi açıqlamasını oxuculara çatdırır və çar məmurunun münafişədəki erməni separatizminə aid faktları bilərəkdən gizlədərək, inkar etməsini və məsələyə özgə don geydirib əsil həqiqəti ört-basdır etməsini göstərirdi: “tatarlar (azərbaycanlılar – Z.K.) ermənilərlə ticarət rəqabətinə görə ədavət aparırlar. Bu iqtisadi mübarizədir” (5, 1905, 12 oktyabr).

XX əsrin ilk onilliyində çar Rusiyasının repressiya irticası Azərbaycanda da tam gücü ilə tüğyan edir, partiya və təşkilatların fəaliyyətini hər vasitə ilə məhdudlaşdırmağa çalışırdı. Rusiya hökumətinin süni şəkildə uydurduğu panislamizm təhlükəsi ilk növbədə azərbaycandilli qəzetlərin bağlanması, ana dilinin və islamın tədrisinin ölkədə dayandırılmasına yönəlmişdi. Ölkədə repressiya və qadağalar güclənsə də, bu milli-azadlıq hərəkatının qarşısını ala bilmir və prosesi daha da gücləndirirdi.

1911-ci ilin oktyabrında yaranmış “Müsavat” partiyasının fəaliyyəti ilə Şimali Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı özünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu.

Partiyanın ilk yaradıcıları Məhəmmədəli Rəsulzadə, Abbas Kazımzadə və Tağı Nağioğlu idi (12, № 2, s.39).

Həmin il partiyanın işinə Kərbəlayı Vəli Mikayılzadə (Mikayıloğlu), Qulamrza Şərifzadə, Yusif Ziya, Seyid Musəvi, Mirzə Həsən Tahirzadə də cəlb olundular (12, № 2, s.39).

Partiyanın yaradıcıları qarşısında məsələ qoyulmuşdu ki, “partiyanın mövcudluğu ciddi qorunmalı, öz üzvlərinin sayını artırmalı və gələcək mübarizəyə hazırlaşmaq üçün qüvvə toplanmalıdır” (13, s.78). Bu məsələ həyata keçdi və “Müsavat” 1917-ci il Fevral inqilabına qədər gizli fəaliyyətdə qaldı.

“Müsavat” partiyasının sosial tərkibini əsasən ziyalılar, fəhlələr, tacirlər, kəndlilər, kiçik burjua nümayəndələri və idarə qulluqçuları təşkil edirdi. Partiyanın ilk proqram və nizamnaməsi 1912-ci ildə ayrıca kitabça kimi çap olunmuşdu ki, o, üzvlər arasında gizli şəkildə yayılısın.

1915-ci ilin oktyabrın 2-də “Müsavat” partiyasının orqanı kimi nəşrə başlayan “Açıq söz” (1915-1918) qəzeti, öz prinsiplial mövqeyi və ardıcıl mübarizə üsullarını əks etdirən yazıları ilə Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixində yeni bir mübarizə mərhələsinin əsasını qoydu.

Bakı şəhərində gündəlik dərc olunan bu qəzetin ilk nömrəsində sərlövhə altında onun millətçi ideyası istiqamətini müəyyən edən “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” şüarı yazılmışdı. İctimai-siyasi, ədəbi qəzet olan “Açıq söz”ün nəşrləri və redaktorları Məhəmmədəmin Rəsulzadə və Məmmədəli Əbdüləzizzadə idi. Qəzetin redaktəsində müxtəlif vaxtlarda Ü.Hacıbəyli və O.Orucov qardaşları iştirak etmişlər.

“Açıq söz” qəzeti hürriyyət və millətçilik prinsiplərini, eləcə də türkçülük ruhunu çox zaman M.Rəsulzadənin məqalələri vasitəsilə geniş xalq kütlələrinə çatdırır, bu hissləri onlara aşılırdı. O, “Açıq söz” qəzetində Dövlət Dumasındakı müsəlmanlardan ibarət deputat qrupunun fəaliyyəti ilə bağlı yazırdı:

“...Müsəlmanlar nə istəyirlər? İstəyirlər ki, müsəlman olduqlarına görə onları tapdalamasınlar. Onları müsəlman olduqlarına görə bürokratçılığa dözməyə məcbur etməsinlər. Onların dili, dini hər cür təzyiqdən azad olsun.

Məgər müsəlmanların bu istəklərinin təmin edilməsi vətənin müdafiəsində dayanan və bundan sonra da hər vasitə ilə vətəni qoruyacaq vətəndaşların patriotluğuna mane olurmu?” (14, s.56).

M.Rəsulzadə öz məqalələrində Dövlət Duması yolu ilə xalqa müəyyən hüquqlar verilməsinin mümkünlüyünü göstərirdi. Həmçinin “Açıq söz” qəzeti də Azərbaycan cəmiyyətinin yaralarına toxunur və onun bu bəlalardan xilas olmaq yollarını axtarıb arayırdı.

“Açıq söz” qəzetinin daimi yazarlarından olan Yusifvəzir Çəmənəminli məqalələrindən birində köhnə fikirlərdən insanlardan danışarkən yazır: “Bir adam qədimliyin tərəfdarı olduqda, yeniliyi inkar edir, yeniliyi inkar etdikdə tərəqqiyə düşmən olub həmişə bir nöqtədə dayanmağa mail olur. Qədim fikirlərdən adamların əqlini o qədər pas basır ki, ən adi şeyləri dərk etməyə qüdrəti olmur (15, № 238).

Y.Çəmənəminlidə “zəmanə” anlayışı ictimai inkişaf kimi çıxış edir. Zəmanə ictimai inkişaf təkin bir yerdə durmur, daim irəliləyir. Odur ki, bir millətin köhnə fikirlərdən adamları nə qədər çox olsa, bir o qədər inkişafdən geri qalar. Yusifvəzir ictimai inkişafa ürəkdən inanır. Hətta məqaləsində cəmiyyətin irəli getdiyini sübuta yetirməkdən ötrü misallar çəkir. “Xülasə, yeni həyatımızı ətraflı olaraq nəzər-diqqətə aldıqda hər an, hər dəqiqə irəli getməyimiz aşkar olur. Bunu unutmaq və inkar etmək olmaz: ariflərin (savadlı adamların – Z.K.) sayı artır, mətbuat meydana gəlir, oğlan və qız

məktəbləri, xeyriyyə cəmiyyətləri, qiraətxana, tacirlərimiz əmələ gəlib, türk mağazaları, ticarət idarələri, mətbəələr, zavod və fabriklər, kəndlərimizdə yeni üsullu əkin və biçin makinaları dəyirmanlar, pambıq və ipək makinaları...” (15, № 238).

Y.Çəmənəminli, bilik qazanmağı “hər çətinliyin açarı” adlandırır, yazır ki, hər kəsin biliyi çoxdursa, o da ağıdır. O, xalqı bilik qazanmağa, savad öyrənməyə çağırır, milli qurtuluşu da yalnız bunda görürdü. Bütün bunlardan əlavə “Yusif Vəzir bir ziyalı, siyasi xadim və vətəndaş kimi millətin yaşaması üçün onun əraziyə və dövlətə malik olmasının vacibliyini, bu keyfiyyətlərin qorunması üçün zəruri olan daxili, xarici və milli-mədəni siyasətin əhəmiyyətini, həyata keçirilməsi yollarını bilir və bunu soydaşlarına təlqin etməyə çalışırdı” (16, № 6, s.171).

“Kaspi” (1881-1919) və “Həyat” (1905-1906) qəzetləri kimi “İrşad” (1905-1908), “Füyuzat” (1906-1907), “Tərəqqi”, “İqbal” (1912-1915), “Şəlalə” (1913-1914), “Dirilik” (1914-1916), “Açıq söz”(1915-1918) və s. qəzet və jurnallar da ötən əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda baş verən prosesləri geniş əks etdirir və ictimai-siyasi təşkilat və partiyaların fəaliyyətini hərtərəfli təbliğ edərək, onları cəmiyyətin əsas təkanverici qüvvəsinə çevirməyə çalışırdılar.

Araşdırdığımız mövzuya yekun olaraq aşağıdakı nəticəyə gəlirik:

Birincisi, XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda siyasi şüur formalaşaraq özünün yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdu ki, bu da cəmiyyətdə ictimai-siyasi təşkilatların və siyasi partiyaların fəaliyyətini xeyli artırmışdı. Şübhəsiz ki, bütün bu proseslərin dinamik inkişafına təkan verən əsas qüvvə mətbuat idi. “Kaspi”, “Həyat”, “İrşad”, “Füyuzat”, “Molla Nəsrəddin”, “Açıq söz” və s. demokratik yönlü qəzet və jurnallar əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında milli-mədəni muxtariyyət məsələlərini qaldırır və xalqı tam istiqlalə qovuşdurmaq üçün mübarizə aparırdılar.

İkincisi, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq çar Rusiyası və bolşeviklər erməni-azərbaycanlı münafişesini qızıxdıraraq, erməni terrorçu dəstələrinə himayədarlıq edir və nəticədə daşnaklar dinc, əliyalın azərbaycanlı əhalini kütləvi şəkildə qətlə yetirirdilər. Bu zülmə dözməyən Azərbaycanın bir qrup qeyrətli ziyalıları Əhməd bəy Ağaoğlu, Ələkbərbəy Rəfibəyov, A.Xasməmmədov, Xəlilbəy Xasməmmədov, Nəsiyyə Usubbəyli, Q.Qarabəyov, M.H.Hacinski, İsabəy Aşurbəyov, Behbudbəy Cavanşirli və b. birləşərək erməni terrorçu birləşmələrinə qarşı “Difai” adlı müdafiə təşkilatını yaratdılar. Şübhəsiz ki, dövrün tələbi ilə yaranmış partiya və təşkilatların fəaliyyətinin genişlənməsi və əhali arasında onların təbliğatı işinin yayılmasında, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz qəzet və jurnalların xüsusi rolu olmuşdur.

Üçüncüsü, ötən əsrin əvvəllərində ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələri geniş və ətraflı əks etdirməyə çalışan Şimali Azərbaycan mətbuatı müasir dövrün keyfiyyətcə yeni, aktual məsələlərini, milli şüur və milli azadlıq ideyalarını təbliğ etməklə yanaşı, özü də forma və məzmunca dəyişir və yeniləşirdi. Milli mətbuat səhifələrində yeni təfəkkür və düşüncə tərzinə malik qələm sahibləri, M.Rəsulzadə, (Milli dirilik. “Dirilik” məcmuəsi 1914, № 7. Məktəb və mədrəsə. “Açıq söz” qəzeti, 1916. № 138, Эетдийимиз йол. «Ачыг сюз» гязети, 1916, № 299), Ə.Торçубашов (Партийалар. «Каспи» гязети, 28 ноябр 1905-ъи ил.), Ə.Нүсейнзadə (Qəzetlərimizin dili haqqında bir neçə söz. “Həyat” qəzeti, 20 yan. 1906., Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? “Həyat” qəzeti, 1905. № 4.), Ə.Ағаоғлу (Панисламизм, его характер и направления, Газ. «Каспий», 21 апрел 1900, № 87., Положение мусульманских народов. Газ. «Каспий», 21 ноября 1903., № 251.), S.M.Qənizadə (Шансы дил иля йазмалы. «Шяйат» гязети, 10 ноябр 1905.). M.H.Hacinski, Ö.F.Nemanzadə (Мятбуат. «Иршад» гязети, 3 ийул 1908, № 79, Ня умуйоруз? «Ачыг сюз» гязети, 1916, № 108.), Ü.Насибəyli (Гафгазда мцсялман кяндлиляринин щалы. «Иршад» гязети, 28 март, 1907.), Y.Çəmənəminli (Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi. “Açıq söz” qəzeti, 15 aprel 1916. № 160., Nicatımız ariflərə bağlıdır. “Açıq söz” qəzeti, 1916, № 203., Bizim istudentlər. “Açıq söz” qəzeti, 1916, № 204.), F.Ağazadə, M.Mirfətullayev, R.Tağıyev, Vahid və Təhvil İrəvani və b. öz məzmunlu məqalələri ilə çıxış edir və xalqın gələcək inkişaf yolunu müəyyənləşdirməyə çalışırdılar.

ƏDƏBİYYAT:

1. Агаев И.К. Из истории национально-политической мысли Азербайджана. Баку 1992. 54 с.
2. Əliyev M. Əlimərdan bəy Topçubaşov. "Odlar yurdu" qəzeti, avqust 1988-ci il, № 16.
3. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку, 1997. 336 с.
4. Первая Российская Государственная Дума. С.П.Б.1906. 211с.
5. Газ. «Каспий», 1905-1906.
6. Сеидзаде Д.Б. Из истории азербайджанской буржуазии в начале XX века. Баку, 1978. 328 с.
7. История Азербайджана. т. 2, Баку, 1963. 684 с.
8. Газ. «Баку», 1906 г, 18 март.
9. «Yoldaş» qəzeti, 22 avqust, 1907, № 1.
10. Журн. «Вопросы истории КПСС». 1963. № 9. 312 с.
11. Газ. «Заря». 1919 г. 9 апрель.
12. Resuloğlu M.A. Müsavat partisinin kuruluşu– «Azerbaycan» dergisi, Ankara 1966. № 2. 228 s.
13. Гусейнов М.Д. Тюркская демократическая партия федералистов «Мусават» в прошлом и настоящем. Баку.1927, 158 с.
14. Yaqublu N. Məmməd Əmin Rəzulzadə. Bakı 1991, s.308
15. «Açıq söz» qəzeti, 1916, № 238.
16. Bayramoğlu A. Y.V. Çəmənzəminli və Azərbaycan istiqlalı. "Azərbaycan" jurnalı, 2001, №6. s.171

КЕРИМОВ ЗАФАР

научный сотрудник Института истории

им.А.А.Бакиханова ИАНА

E-Mail: hacihasanov@mail.ru

**РОЛЬ ПРЕССЫ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И
ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

Демократическая пресса играла важную роль в создании и деятельности общественных организаций и политических партий в Северном Азербайджане в начале XX века.

Партии и организации «Гейрат», «Гуммат», «Дифаи», «Иттифаги-Муслимин», «Мусават» и др. с целью раскрытия перед общественностью своих целей и задач и для борьбы против антинациональной политики царизма, широко использовали в своей пропагандистской деятельности такие газеты и журналы, как «Каспий», «Гуммат», «Хаят», «Девет-Гоч», «Иршад», «Фиюзат», «Терегги», «Шелале», «Игбал», «Ачыг сёз» и др.

В начале прошлого века видные деятели политических партий и общественных организаций Северного Азербайджана М.Расулзаде, А.Топчибашев, Ф.Хойски, А.Гусейнзаде, А.Агаоглы, Ю.Чеменземинли, У.Гаджибейли и др. выступали со статьями в демократической печати, служившие определению путей политического развития народа.

KARIMOV ZAFAR*Scientific researcher**A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS**E-Mail: hacihasanov@mail.ru***THE ROLE OF PRESS ON THE ACTIVITY OF PUBLIC ORGANIZATIONS AND
POLITICAL PARTIES IN NORTH AZERBAIJAN IN THE BEGINNING
OF THE XX CENTURY**

Democratic press had an important role in the creation and activities of public organizations and political parties in North Azerbaijan in the beginning of the XX century. Newly arisen parties and organizations “Qeyret”, “Hummet“, “Difai”, “İttifagi-Muslimin”, “Musavat”, etc. with the purpose to elucidate their objects and aims to the community and for struggling against the anti-national policy of tsarism widely used the newspapers and magazines “Kaspi”, “Hummet”, “Heyat”, “Devet-Qoch”, “Irshad”, “Fuyuzat”, “Tereggi”, “Shalaleh”, “Iqbal”, “Achig soz”, etc. and they were always broadening their propaganda activities.

In the beginning of the last century the leading figures of political parties and public organizations of North Azerbaijan M.Rasulzadeh, A.Topchubashov, F.Khoyski, Husseinzadeh, A.Agaoghlu, Y.Chemenzeminli, U.Hajibeyli and others publishing pithy articles in the democratic press strove to define the way of the political development.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Z.A. Qafarova, t.e.d. A.C. İsgəndərov

AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutun «Azərbaycanın yeni tarixi» şöbəsinin 15 dekabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 17)